

ÜRƏKDƏN SU İÇƏN ƏSƏR

İnsan qəlbi, insan ürəyi Ana torpaq kimidir. Ona toxum düşər, cücərər, boy atar, köklü-köməcli ağaca çevrilə bilər. Bu ağacın kökləri vətəndaşlıq qeyrətindən, milli təəssübkeşlikdən, doğma elə, obaya bağlılıqdan su içər, qidalanar, budaqları müqəddəs Vətən məmləkətinin havası ilə nəfəs alar, yar-paqları tarixi keçmişimizdən, ulu babalarımızdan bizə həzin-həzin nəğmələr oxuyar. Bu ağac torpağı becərməkdən cadar-cadar olmuş əl də olar, ana dediyimiz Vətənin müdafiəsinə gərilən sinə də olar və «ürək qanı ilə» yazılmış əsər də...

...Qarşımda bir monoqrafiya var: **Qəzənfər Kazımov «Qurbani və po-etikası»**, Bakı, 1996. Əsər elə belə də başlanır: «Bu toxum 1983-cü il-də könlümə düşdü. Qəflətən düşdü və illərlə gündüz düşüncələrimi qarışdırdı, gecələr yuxumu» Bəli, Qurbani kimi adından tutmuş ayrı-ayrı misralarına qədər, təvəllüd tarixindən tutmuş ölüm gününə qədər bütün həyat və yaradıcılığı zamanın dolanbac yollarında qatı dumana bürünmüş bir şəxsiyyət haqqında yazmaq, onu tədqiq etmək üçün ürəyə məhz «gündüz düşüncələri, gecələr yuxuları qarışdıran bir toxum» düşməli idi. Əsəri oxuya-oxuya bir dahə yəqin edirsən ki, əks halda belə bir monoqrafiya qətiyyənlə araya-ərsəyə gələ bilməzdi. İndiyə qədər tədqiqatçılar aşığılıq sənətinin başlanğıcını XVI əsrdən - Qurbanidən başlayırdılar. Ancaq «nadir memar əlinin məhsulu olan heykəllər kimi qüsursuz» (səh. 144) Qurbani şerləri göydəndüşmə ola bilməz. İnsan istedadı nə qədər dərin, nə qədər ecazkar olsa da, bünövrəsiz, köksüz olmaz. Və elə buna görə də müəllif əvvəlcə Qurbani yaradıcılığının köklərini, qaynaqlarını araşdırır. Köklər çox dərinədir, bir ucu Adəm ataya gedib çıxır, Dədəm Qorqudla bağlanır. Ancaq onlar uzaq köklərdir. «Qurbani-nin doğma babaları Molla Qasım, Yunus Əmrə kimilər ola bilər» (səh. 8). Və bu köklərdən gövdəyə süzülən mənəvi qida o qədər inandırıcı, o qədər sərrast faktlarla izah edilir, ki, bunu ancaq zərgər dəqiqliyi ilə müqayisə etmək olar. Yunus Əmrə - Şirvanlı Molla Qasım - «Dastani-Əhməd hərami»nin müəllifi Əli - Qazi Bürhanəddin - Nəsimi - Qaraqoyunlu Cahan şah həqiqi xəttinin son ucunda Qurbani durur. Oxucunun diqqətini bircə fakta yönəltmək istəyirəm. İlk baxışda klassik fəlsəfi poeziyanın Allahı sayılan Nəsimi hara, el aşığı Qurbani hara. Ancaq, sən demə, bu, məsələnin zahiri, özü də qaranlığa bürünmüş zahiri tərəfidir. Tədqiqatçılıq səriştəsi bu qaranlığa işıq salır və oxucunun gözü qarşısında bir-biri ilə sıx bağlı olan xətlər canlanır. Fikir verin: Nəsimidə:

Ey özündən bixəbər, qafil, oyan!

həqdən olma yadü həm batil, oyan!

Olma fani aləmə mail, oyan!

Səndən oldu nə kim, oldu əyan?

Qurbanidə:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,

Səfil, nə yatmışan, oyan, dedilər.

Oyandım, qəflətdən açdım gözümü,

Al, abi-kövsərdən iç, qan, dedilər.

Belə qoşalaşdırmalarda ayrı-ayrı bəndlər, misralar arasındakı «gizli» əlaqələri görmək asanlaşır. O birilər də beləcə.

Qurbaninin həyatı və eləcə də poeziyası çilik-çilik olub, əsrlərin künc-bucağına, dünyanın gizli kuşələrinə, yaddaşların unutmazlığına səpələnmiş mirvaridir, ləldir. Bu çiliklənmiş zərrələri toplamaq, üstlərindəki zaman tozunu silmək, bir-bir yerinə qoymaq və mirvarini, ləli bütöv şəkllə salmaq ancaq və ancaq usta zərgərlərə müəssər olan xoşbəxtlikdir, qabiliyyətdir. Professor Qəzənfər Kazımov da beləcə usta zərgər məharəti ilə bu işin öhdəsindən uğurla gəlib. Əsərdə oxucu önündə kəşf edilən həqiqətlər üstü açılan müəmmalar saysız-hesabsızdır: sən demə, bizə indiyə qədər Qurbani haqqında məlum olanlar da həttə tədqiqatçıların özləri tərəfindən dolaşığa salınan «məlum»lar imiş: Şairin əsl adı Qurbani yox, Qurban imiş. O bu gün bizim başa düşdüyümüz mənada aşiq da deyilmiş, mükəmməl təhsil görən, dövrünün dini-dünyəvi elmlərinə dərinləndən bələd olan və bunları poeziyasına hopduran el şairi imiş. Anadan olduğu yer əksər tədqiqatçıların indiyə kimi hesab etdiyi İran Azərbaycanı yox, elə burada - bizim doğma Cəbrayıldə- Diri dağının ətəyində, Mazannənə pırının yaxınlığında yerləşən, axar-baxarı ilə ilahi gözəlliklərə meydan oxumuş Diri kəndi imiş. Qurbani nə vaxt anadan olub? Xudafərindən qolubağlı keçirilərək hara aparılıb - Təbrizə - şah divanına, ya əksinə, Cənubdan Şimala, və ya bəzi tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi Türkiyəyə? Hüzuruna cəza almaq üçün gətirilmiş şairi Şah Xətai niyə bağışlayır? Taleyin XVI əsrdə Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi bu nəhəng simalar- qılınc və qələm dahiləri arasında hansı həyatı, mənəvi bağlılıq olmuşdur? Böyük şair «on bir il zimistan qəhrin» nə vaxt, harada çəkib? Qur-baninin təkcə həyatı ilə bağlı yüzlərlə belə suallara cavab verilir. Fərziyyələr, mülahizə və mühakimələr son dərəcə dəqiqlik və səliqə ilə əsaslandırılır,

gətirilən saysız-hesabsız dolaşq fikirlər ələ-nir-ələ-nir və cəmi səhifə yarımına sığan «durulmuş» «Qısa tərcümeyi-hal» araya-ərsəyə gəlir.

Bəzi halda faktlardan daha çox tədqiqatçı duyumu kara gəlir. Çünki həyatı, şeirləri haqqında yazılı mənbələrdə bir elə ciddi istinadgah bulunmayan sənətkar haqqında söz demək üçün məntiqə, həm də güclü məntiqə əsaslanan duyum gərəkdir. Bəzən bir-cə misranın işığına düşüb getmək lazım gəlir. Bəzən elə bu işıq, da səni azdırır. Ehtiyatlı olmaq lazımdır; çünki bu misra sonralar yaddaşlarda dəyişdirilə, təhrif oluna bilər və s. Güclü hissetmə, duyum tədqiqatçının yol yoldaşına çevrilir. Bu şərtlə ki, duyduqlarının həqiqət olduğunu sübut edə biləsən. Bu cəhətlər, bir növ Allah vergisi, müəyyən hallarda professor Q. Kazımovun əlindən tutur, onu dolanbac yollardan məharətlə keçirib mənzil başına çatır. «Aşınmalarla yaşayan poeziya»-nı (səh. 117) ancaq bu yolla öyrənmək, tədqiq etmək mümkündür. Yaddaşlardakı və yazılı mənbələrdəki mövcud variantları tutuşdurmaq, əslinə daha yaxın olanı, Qurbani qüdrətinə layiq söyləmələri tapmaq, seçib götürmək olduqca çətindir. Ancaq professor oxucusunu öz ardınca apara, onu öz fikirlərinə, mülahizələrinə inandıra bilər. «Deyibdir», «Pərim», «Gedim», «Deyərsən», «Yar» kimi şeirlərin ayrı-ayrı misraları bu müqayisədə cilalanır və əzəli şəklinə düşür.

Kitabda Qurbani poeziyasındakı əsas cəhətlər - məhəbbət və gözəllik duyğuları, «öz əsrinin oğlu» kimi təriqət ədəbiyyatından gələn təsirlər, zülm və zorakılıq əleyhinə çağırış, baharın və xoş günlərin gələcəyinə sonsuz inam və s. şirin, oxunaqlı dillə, həm də təmkinlə təhlil edilir.

Mənə görə, monoqrafiyanın dəyərini, sanbalını artıran təkcə Qurbaninin həyatı və poeziyasının tədqiqi, şərh deyil (bunlar öz yerində), həm də aşağıdakılardır:

Milli ədəbi dilin başlanğıcını XIX əsrdən, yaxud XVIII əsrdən yox, ən gec XVI əsrdən götürmək lazımdır - bu, Q.Kazımovun gəldiyi qəti qənaətdir. Qənaəti əsaslandırmaq üçün gətirilən faktlara fikir verin:

a) XVIII əsrdə ədəbi dil birdən-birə M.P.Vaqif və M.V.Vidadinin sayəsində bu qədər xəlqiləşə, sadələşə bilməzdi. Bu, Qurbani - Tufarqanlı Abbas xəttinin davamıdır; b) Qurbaninin şeir dilindəki arxaik sözlər 500 ilin müddətində tədricən köhnəlmiş, lakin bu gün də mənası asanlıqla dərk edilən sözlərdir; v) Qurbani cəsa-rət və ustalılıqla sadə danışq sözlərini poeziya dilinə daxil etmişdir; q) Bu poeziyada ictimai-siyasi leksika xüsusi qat təşkil edir; ğ) Şairin dilində alınma sözlər müxtəlif vasitələrlə azərbaycanlaşdırılır; d) Qurbani dilin xəlqiləşməsinə xidmət edən bütün vasitələrdən

(qoşa sözlərin bolluğu, tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin adlarından əsas müqayisə vasitəsi kimi istifadə, antroponimlərdən ustalıqla bəhrələnmə, XVI əsrin və daha əvvəlki dövrlərin təfəkkür məhsulu olan dini əhvalat və hadisələrə toxunmaq...) yerli-yerində, bol-bol istifadə etmişdir və s.

Bəzi dilçilərin «Azərbaycan və türk (osmanlı) dilləri XVI əsrə qədər ortaq bir dil kimi inkişaf edib və milli təfəkkür (eləcə də milli ədəbi dil) XVI əsrdən müstəqilləşməyə başlayıb» fikrinə qəti etiraz edilir. Bu fikri tutarlı faktlarla yanaşı, sitat gətirdiyimiz ritorik suallar da təkzib edir: «Onda biz nə üçün ədəbiyyatımızı (ana dilli ədəbiyyatı) Həsənoğludan başlayırıq? Onda nə üçün Yunus Əmrəni həm də Azərbaycan şairi kimi öyrənirik? Onda Nəsimi, Füzuli necə milli Azərbaycan şairi ola bilər? Nə üçün biz milli el ədəbiyyatının inkişafından danışırıq?» (səh. 155). Professor sübut edir ki: «...türk və Azərbaycan dilinin differensiasiyası, daha doğrusu, türk - osmanlı dilinin Azərbaycan dilindən ayrılması oğuz-səlcuqların Anadoluya yürüşü dövründən başlayır» (səh. 156).

«Qurbani və poetikası» kitabı, sözsüz ki, ilk növbədə folklorşünaslığa, ədəbiyyat tarixinə əvəzsiz töhfədir. Lakin Qurbani poeziyasının işığında onlarla sözün tarixi, etimologiyası da böyük ustalıqla açılır ki, bu da nisbətən az işlənən bir sahənin - Azərbaycan dili tarixinin inkişafına böyük xidmətdir.

Qurbani sənətinin dərinliyi gedib «Adəm ata»ya çatan köklər üstündə bitsə də, özündən sonrakılar üçün də böyük bir məktəb olan abidədir. Şairin yaratdığı adi qoşmalar gələcəkdə əliflam, əvvəl-axır, zəncirləmə, dodaqdəyməz, diltərpənməz, nəfəsdərmə və s. qoşma formaları üçün nümunə olmuş, təcisləri, deyişmələri, qıfıləndləri sonralar aşıq sənətində dürlü-dürlü janrların yaradılması üçün dayaq, istinadgah rolunu oynamışdır. Kitabda Qurbaniyə gətirib çıxaran sənət yolları bütün dəqiqliyi, incəliyi ilə necə açılıb göstərilirsə, Qurbani sənətinin gövdəsindən haçalanan budaqlar da (el ədəbiyyatında Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Qaracaoğlan, Valeh, Dilqəm, Alı, Ələsgər; yazılı ədəbiyyatda M. P. Vaqif, Q.B.Zakir, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, H.Arif) eləcə şərh edilir, mənəvi bağlılıq telləri ilmə-ilmə toxunur.

Kitabın şəxsən məni özünə çəkən, cəzb edən cəhətlərindən biri də odur ki, professor Qəzənfər Kazımov 500 il bundan əvvəl yaşamış böyük el şairinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı nədən yazırsa-yazsın, az qala hər sətirdə tədqiqatçının ürək döyüntülərini açıq-aşkar eşitmək olur. Bu ürək milli təəssübkeşlik, kökü doğma kənd-kəsəkdən su içən, yüksək Azərbaycan vətəndaşlığından doğan qürur və bir

də xalqın hazırkı vəziyyətinin yanğısı ilə döyünür: «Qurbani öz dövϫründə vətən xainlərinin - «bədəsillər»in ucbatından vətəndən didərϫginlϫşmüşdü. İndi Qurbaninin nəvə-nəticələri də didərgindir və üstəlik, həmin bədəsillər onun vətən torpağını da düşmən tapdağına çevirmişlər» (səh.192). Bəlkə, bu yanğılı hisslərdir ki, tədqiqatçı Qurbani - Şah İsmayıl paralelliyinə, onlar arasındakı ideya və üslub yaxınlığının şərhinə daha çox yer ayırır. Və bir də ona görə ki: **«Bu gün İsmayıl kimi şəxsiyyətlərə daha böyük ehtiyacımız var. İsmayıl bizim müasirimiz olmalı idi, bizi bir əqidə yolunda birləşdirməli idi, öz qılıncının gücü ilə pis niyyətləri kəsib-doğramalı, bizi saflıq, təmizlik yoluna salmalı idi, bizdə ictimai iş məsuliyyət hissi yaratmalı idi, sözü bir, əməli bir insanları qorumalı, tərbiyə etməli idi. Yüz illər, min illər keçsə də, İsmayılın mənəvi saflığı nəsillərə nümunə opacaqdır».**

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1991, №1